

Тетяна Біленко

СЛОВО, РОЗУМІННЯ, ДУХОВНІСТЬ
(ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)

Обрану мною тему можна розглядати в найрізноманітніших аспектах і контекстах, на основі різних світоглядних рівнів,

---

Криворізький державний педагогічний університет

пов'язанні з різними смисложиттєвими векторами. До того ж розуміння неможливе без тлумачення, що відкриває ще один спектр у комплексі дослідження.

За своєю популярністю поняття **духовність** посідає одне з чільних місць у сучасному лексиконі. До нього є різні підходи, серед яких варто назвати два діаметрально протилежних. Один наполягає, що **духовність** – це категорія, котра має право на існування лише в контексті релігійному, оскільки визнання **духу** визначальною субстанцією буття людини надає правдивого сенсу людському життю. Другий не менш наполегливо твердить, що **духовність** – це категорія, породжена науковою рефлексією над діалектикою матеріального і духовного життя суспільства та особистості, категорія, функціонально обмежена рамками секуляризованого буття.

Але ж легко зауважити, що тут необхідна докорінна переорієнтація у ставленні до цієї проблеми. **Духовність** як поняття охоплює вищі сфери функціонування соціальної спільності (в колективному та індивідуальному прояві), але за станом і змістом вона розрізняється відповідно до того, який структурний елемент загального цілого беремо до розгляду, аналізуємо. Тобто, **духовність** не є синонімом релігійності, в **духовності** можуть бути елементи сакральні та земні. Більше того, **духовність** можлива і при повній відсутності в ній елементів теологічного спрямування та насиченості.

Коли тепер мовиться про **духовність** українського народу, особливо наголошується на необхідності відродження національних традицій і плекання того **духу**, яким славились наші предки. Сумніву нема, треба відроджувати і шанувати цінності та ідеали минувшини, але слід також брати до уваги, що будь-які ідеали стають популярними залежно від їхньої актуальності, співзвучності сьогоденню, від того, наскільки вони збігаються з прагненнями, очікуваннями та мріями конкретної верстви суспільства. Скажімо, прагнення жити в мирі та злагоді з іншими народами часто потребує боротьби за свободу, яка й буде запорукою того мирного життя. Тут недоречні абстрактні розмірковування про добро миру та зло війни.

Отже, духовність може містити позитивні оцінки ідей боротьби (в тому числі збройної) за правду, честь і свободу. Це необхідно підкреслити саме тому, що духовність іноді розуміють як синонім всезагального непротилежності злу і абстрактного мудрування про глобальні, вселенські вартості.

Духовність – це продукт природно-соціального функціонування людського суспільства, прояв правдивої людської сутності, динамічний, культурно детермінований вираз гуманістичних цінностей, що проявляється через осягнення перспектив соціального часу. Це слід особливо підкреслити: невіддільною рисою духовності є ознака соціального часу. Адже духовність – не генетично заданий феномен, а продукт взаємозалежного діалектичного розвитку природного та соціального. **Генетичне успадкування** – це речовинна основа функціонування **соціально успадкованих надбань**. Духовність як всезагальне має специфічні риси у кожного народу.

Свого часу Микола Костомаров наголошував, що першою причиною витворення різниці між народностями було географічне положення, і чим нижче стоїть народ на щаблях цивілізації, тим більше і скоріше географічні обставини впливають на нього у виробленні свого окремішного типу. Якщо народові доводилося переходити на нове місце, дуже багато важило те, що він міг взяти з собою, легше було тому, котрий “надбав собі чого такого, що задовольняло його, що він уважав за корисне для себе або за свої святощі. Народ більше просвічений стоїть міцніше за свою старовину, упертіше держиться своїх звичаїв і береже пам’ять своїх предків” [1, 412 – 413].

Вся історія народу – з її болями, радощами, сподіваннями – то не що інше як зовнішній прояв “розумових і розумних здібностей, і кожне слово в мові повинне бути виразом того чи іншого поняття про предмет, який воно позначає” [2, 2 – 3]. Мова має винятково важливе значення для характеристики рис нації. Розвиваючись разом із розвитком розуму та всіх інших душевних сил, “мова служить головним виразником всієї духовної діяльності народу, всіх його уявлень – релігійних, моральних та житейських”.

У процесі історичного розвитку народу розвивається і його

духовність. На кожному етапі вона має свої особливості, породжені різними чинниками – національними та чужими, що були плодом несприятливих обставин. Як зняти чужі нашарування, добираючись до правдиво народного? Гадаю, допомогти можуть міркування Дмитра Чижевського. Намагаючись повернути увагу до до психічного складу українця, він називав, перш за все, емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; ці риси, на його думку, найяскравіше виявляються в естетизмі українського народного життя й обрядовості. Поруч із цими рисами – індивідуалізм та прагнення до свободи в різних розуміннях цього слова, а ще далі стоїть третя – неспокій і рухливість, пов'язана з “артистизмом” природи і разом з тим – з індивідуалізмом, “що не хоче мати ніяких сталих, міцних основ поза межами індивідуума, а не може відшукати їх в ньому самім; з цією рисою зв'язані і дуже позитивні риси характеру, як здібність до прийняття нового, тенденції до психічної еволюції, але і максимально негативні сторони історії – “шатость”, тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм, усі жорстокі та криваві сторінки української історії”[3, 19 – 20].

Спеціально слід вголосити, що слово в складі мови (як елемент тезаурусу), по-перше, фіксує нові реалії об'єктивного та суб'єктивного світу – як породжені національними джерелами, так і зумовлені іншими – чужими – чинниками; по-друге, слово фіксує реакцію на ці реалії, викликану в різних верствах суспільства (ця реакція може бути діаметрально протилежна залежно від верстви); по-третє, слово виражає прогностичні тенденції, в яких подано рівень (і аспект) бачення конкретною суспільною верствою буття – соціуму, колективу, індивіда, по-четверте, слово містить також спонуку-захочення чи заборону якоїсь дії або інтенції.

Якщо до цього додамо, що кожен структурний елемент соціальної організації свої духовні процеси оформляє словом (а воно часто не збігається зі словами інших аналогічних структурних елементів), то перед нами постане надзвичайно строката картина вербального відтворення духовності. Тут чимало випадкового, нехарактерного, що згодом відсіється та перейде до

“запасників” бездонної мовної скарбниці.

Долучення до національної духовної скарбниці за допомогою рідного слова – також дуже складний процес, у якому повною мірою проявляються не лише загальні закономірності, але й специфічні обставини та фактори. Слово породжує неоднакові емоції залежно як від контексту його вживання, так і від духовного світу особи, котра чує (або читає) його. Крім номінації, слово має ще й різні коннотаційні обтяження, що сприяє різноплановості сприймання національних та загальнолюдських цінностей.

І в сучасній теоретичній думці духовність залишається вельми активним поняттям, якому все ще бракує термінологічної чіткості та довершеності. Тому нас не повинно дивувати, що до його аналізу можуть бути діаметрально протилежні засади і підходи, та ще й у неочікуваних поєднаннях.

Духовність – це така характерна риса психічного стану суб’єкта (в широкому і вузькому значеннях – як суспільства, так і окремої особистості), яка зроджена тривалою соціальною генезою і маніфестується осмисленими і відповідальними діями (вчинками), зорієнтованими на максимальне благо. Духовність не обов’язково має інтелектуальне осмислення, вона може бути виявом підсвідомого чи досвідомого. Це така віддаленість від матеріального, фізичного, речовинного вияву єдиного природного начала, в якій воно набуває ідеальної конкретизації.

Як може виявлятися духовність? Вербальна маніфестація часто свідчить лише про рівень обізнаності із усталеними нормами (і формами) спілкування, про дотримання цих норм, зовнішню відповідність їм поведінки, а також про обізнаність зі шкалою цінностей, прийнятих у суспільстві. Саме тому важливо наголосити, що духовність – це ідеальний спосіб функціонування суб’єктивності в контексті суб’єкт-об’єктної взаємодії, коли суб’єктивна реальність перебуває в процесі творення, становлення належного з наявного. Природна визначеність суб’єкта, його індивідуальна неповторність і залученість до соціального досвіду суспільства становлять той комплекс чинників, за яким можна характеризувати стан духовності конкретної людини. Коли говорять “висока духовність” (чи “низька духовність”), то це не

означає, що у людини такі ідеали і прагнення, які підносять її над рівнем пересічних сучасників (суспільного загалу), треба взяти до уваги і те, як ці ідеали реалізуються і до чого призводить особиста усвідомлена діяльність суб'єкта. Духовність – це не лише продукт органічної єдності інтелектуального, морального, естетичного та вольового моментів цілісної свідомості; це також стан творчої самосвідомості людини, коли її внутрішній потенціал спрямований на позитивну і благодатну активність (позитивна – це загальна сприятлива **направленість** на добро; благодатна – це **прирощення** добра). Чи є тут підстави для звинувачення в схильності до містики? Ні, адже про благо тут мовиться як про **прирощене – додане власними зусиллями** – добро, а не одержане від вищої сили – надприродного Абсолюта, та ще й потаємно привласнено його атрибуцію і шахрайськи видано за власну потужну спроможність). Саме ця **духовна потенція** у процесі її творчого втілення особистістю характеризує її **духовність**.

Визнання загальноприйнятих моральних норм не завжди свідчить про високий дух людини, а бунтівник – це неоднозначна характеристика, адже бунтом можна виражати неприйняття чогось антигуманного, ворожого окремішій людині й суспільству в цілому, а може бути виразом моральної розбещеності, сваволі. Але і в такому разі бунтівний непослух не може бути однозначно засуджений, бо кожна дія людини завжди невіддільна від цілісного процесу суспільного життя, тож **непослух** може бути реакцією на провокативний чинник, умисне включений до контексту вороже налаштованою людиною. Максимальна душевна напруга при стремлінні до духовних висот може бути свідченням високої духовності лише в тому разі, коли повністю усунуто мотиви власної корисливості, яка завжди передбачає зазіхання на чуже, життя чужим коштом. Гадаю, важливо наголосити, що слід розрізняти **користь і корисливість**. Для збереження соматичної та соціальної цілісності і самобутної неповторності людина мусить пам'ятати про **користь**, щоби діями своїми не завдати шкоди ні собі, ні своїм ближнім-однодумцям. А **корисливість** базується на тенденції загарбання, зазіхання на чуже, несправедливе привласнення чужого, завдання кривди іншій людині (чи людям).

Для розуміння духовності дуже важливо з'ясувати характер взаємодії суспільства і особи. Зазвичай вважається, що стан гармонії тут свідчить про належний її рівень. Але це не так. Саме тому, що людина, для якої смыслом буття є служіння ближнім, зберігаючи гідність, може визначити свою стратегію поведінки:

Не бійся досвітньої мли!
 Досвітній вогонь запали,
 Поки ще зоря не загорала!

Не боятися мли – це означає виступити проти неї, вступити в конфлікт. Це показник позитивний, адже дії спрямовані на руйнування усталеного ладу і встановлення нового, сприятливого для розвою і поступу. Те саме ще раніше за Лесю Українку сказав Тарас Шевченко, прагнучи знищити загальну сплячку земляків, які примирилися з тим, що воля заснула:

Щоб збудить
 Хиренну волю,
 Треба миром,
 Громадою обух сталить
 Та добре вигострить сокиру
 Та й заходиться вже будить!

Легко зауважити, що тут аналізуються вчинки людини, її усвідомлення соціально-політичних реалій та волева мобілізація зусиль (чи заохочення до цього) для реалізації конкретного плану дій. А що ж діється з духовністю? Можливо, вона є сумою усіх перерахованих чинників і слугує лише концентрованим виразом тієї суми? Ні, мабуть, це не так. Звісно, духовність не може виявлятися поза мораллю та волею (чи при відсутності волі), але вона є чимось суттєво іншим, не тотожним простій сумі згаданих чинників. Добре про це написав Віктор Франкл: “У сфері людської духовності є також те, що можна назвати підсвідомою духовністю. Необхідно уточнити, що ми розуміємо під підсвідомою духовністю таку, неусвідомлюваний характер котрої полягає у відсутності рефлексивного самоусвідомлення при збереженні імпліцитного самопізнання людського буття. Таке самопізнання властиве будь-якій екзистенції, будь-якому людському буттю”[4, 96]. Отже, підсвідоме існує не лише як прагнення, потяг, але й як

духовне, дух базується на підсвідомому, наголошує Франкл Для пояснення цієї тези він вдається до аналізу совісті і любові, наголошуючи ірраціональність як їхню спільну рису та одночасно називаючи їхню неоднозначну спрямованість: для совісті це специфічний вияв того, чого ще немає, але що повинно бути; для любові – також те, чого ще нема, але що може бути. “Лише совість може немовби узгодити “вічний” всезагальний закон з конкретною ситуацією конкретної людини. Життя по совісті – це завжди абсолютно індивідуально-особисте життя у відповідності до абсолютно конкретної ситуації, з усім тим, що може визначити наше унікальне і неповторне буття. Совість завжди враховує конкретність мого особистого буття” [4, 98]. Любов також відкриває єдине, що може: унікальні можливості коханої людини. “Любов, і лише любов, спроможна побачити людину в усій її неповторності як абсолютну індивідуальність, якою вона є”. Любов бачить і розкриває можливу ціннісну перспективу, вона своїм духовним поглядом щось угадує наперед: ті ще не реалізовані можливості, котрі приховані в коханій людині. Але суть саме в тому й полягає, що спроба відрефлектувати цей процес не дає позитивних наслідків.

Вважаю слушною тезу Євгена Бистрицького про специфіку розуміння. На відміну від знання, в ньому відображуються і виражаються не всезагальні, але особливі характеристики природи і суспільного життя. Тому доречно розглядати розуміння як “сторону пізнання, спрямовану на освоєння всього багатства чуттєво даного існування світу в усьому його розмаїтті. Мабуть, тому розуміння виявляє себе як суб’єктивна активність по реконструкції всього безпосереднього предметно-сміслового контексту висловлювань на основі загального значення слова – в діалозі, при перекладі, при інтерпретації текстів” [5, 34 – 35]. Розуміння, веде далі Є.Бистрицький, виявляється не лише в мові та символіці, але і в світосприйнятті, тому його не можна зводити до якоїсь одної форми практичної свідомості – мови чи інтерпретації символів. “Розуміння – це духовна сторона будь-якої людської діяльності, буття-людини-в-світі, в якій переживається та осмислюється його мінлива і непроминуша унікальність” [5, 34 –

35].

Як уже зазначалося, духовність не можна ототожнювати з морально-етичними характеристиками; це такий феномен, у якому маніфестується також підсвідоме.

Мовлене слово, надаючи форму думці, виокремлює конкретну часточку із загального континууму свідомості, входячи до нової вербально-сміслової системи, часто створюючи ситуацію неоднозначності. Варто згадати стоїків, які були впевнені, що кожне слово може бути фіксацією істинності чи хибності. Секст Емпірик свідчить: стоїки “взагалі вважають, що істинність і хибність полягає в словесному позначенні (λεκτώ). Вони називають словесним позначенням те, що встановлюється згідно з розумним уявленням (λογικὴν φαντασάν), а розумним вони називають те уявлення, згідно з яким уявлене можна довести розумом” [6, 163]. Секст Емпірик аналізує погляди стоїків на різницю між істиною та істинним; вона постає трьома способами: субстанцією (οὐσία), складом (συστάσις) і значенням (δυνάμις)” [6, 67]. Істина – це тіло, на противагу їй істинне існує безтілесно, адже істинне – це твердження, а твердження – це словесний вираз (λεκτόν), який є безтілесним. Істина – це тіло, оскільки вона постає знанням про все істинне, а будь-яке знання – це перебування провідного начала, яке, своїм звичаєм, є тілом. Тож істина за своїм родом повинна бути тілесною.

Можливо, згадка про стоїків у декого викличе нехіть, бо ж, мовляв, людство давно збагнуло їхні помилки. Та мене вельми приваблює їхнє розмірковування про мудреця. Цим словом вони називають людину, котра володіє наукою істинного, тому мудрий, хоча й скаже неправду, аж ніяк не долучиться до неї, тому що він не має такої думки, яка була б суголосна з неправдою. Брехуна, кажуть вони, треба оцінювати за умонастроєм, а не за висловлюванням. Ця спроба узгодити поведінку людини в суспільстві з глибинними моральними спонуками, які, мовляв, залишаються непорушними без огляду на те, як вони виявилися у діях і вчинках, виглядає наївною, але її легко зрозуміти, враховуючи обставини конкретного соціального часу. Що ж стосується тіла самого слова, його матеріальності, речовинності,

предметності, то не буде зайвим підкреслити думку О.Ф. Лосева, що логічне мислення вбачалося стоїками “в мовній діяльності, в тій суто словесній предметності, котру має на оці кожне виголошуване нами слово, яке не є ні фізичний, ні психічний, ні взагалі будь-який субстанціальний феномен. Це було просто значенням слова, його смислом, що міг мати для себе застосування і в об’єктивній, і в суб’єктивній сфері і тому перебувати за своєю суттю поза обов’язково фізичною, обов’язково психічною чи якою іншою субстанцією” [7, 769].

Уся сукупність духовно-душевних процесів, що є наслідком складної взаємодії суспільства та його органічних елементів, матеріалізується в діях та словах (мові). Суб’єкт повинен віднайти таке слово, яке відповідає його думці та ще й може бути однозначно сприйняте реципієнтом. Такого абсолютного збігу не буває ніколи, хіба що люди послуговуються зазначеними шаблонами-ярликами. Тоді трафарет-знак накладається на слово, що звучить, і відбирає з усього можливого багатства цього слова лише той шматок (уламок) його змісту, якому “поталанило” потрапити до трафаретної форми.

Може, навпаки, не пощастило? Адже значення слова постає не в його онтології, а саме у зв’язках з іншими словами, і це буває кожного разу по-різному для кожної людини. З неозорого семантичного поля суб’єкт обирає певні слова для повідомлення своєї думки; навіть тоді, коли вони вжиті за своїм прямим значенням, не спотворені, передають задум мовця, вони можуть бути сприйняті не так, як він хотів, адже завжди до сказаного долучається фон, який мислиться, але не вимовляється. Тож саме від духовності залежить, як буде розшифровано цей фон, тобто як він буде уявно вербалізований. При спілкуванні люди вимовляють лише деякі слова з контексту, в якому перебігає розмова. Зрозуміти слово, думку, текст – це означає не лише відкрити сенс, вкладений у нього автором, але й визначитися у ставленні до нього: приймати чи ні.

Література

- 1 Костомаров М.І. Дві руські народності // Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. – Львів, 1906

2. Порфирьев И. Краткий курс истории древней словесности. – Казань, 1904.
3. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.
5. Быстрицкий Е.К. Понимание и практическое сознание // Загадка человеческого понимания. – М., 1991.
6. Секст Эмпирик. Соч.: в 4т. – М., 1976.
7. Лосев А.Ф. Ранний эллинизм. – М., 1979